

НІГІЛІЗМ І РЕЛЯТИВІЗМ СОФІСТІВ ЯК ПОПЕРЕДНИКИ АНТИЧНОГО СКЕПСИСУ

У статті досліджено питання, що залишається спірним і нині. Це теорії софістів, або, як їх ще називають, вчителів мудрості. Вони заснували викладацьке ремесло та започаткували багато наук, що й досі існують. Акцентується їхній вплив на епікуреїзм, агностицизм, скепсис та навіть на сучасну філософію.

Ключові слова: софісти, релятивізм, нігілізм, евдемонізм, скепсис, істина.

Постановка проблеми. Історія людської думки часто здається нам лінійно-вихідною, монотонно-поступовою. Нас взагалі тішить переконання, що ми є інтелектуальним продуктом минулих епох; наш оптимізм надихає нас вірити, що ми розумніші за попередників, вільні від їхніх помилок, значно ближчі до істини. Ніж вони. З іншого боку, дивлячись назад, ми споглядаємо в минулому класику – дещо усталене, тривале, стійке, що служить зразком і що є настільки зрозумілою самою по собі готовою істиною, що і вивчати її слід так, щоб не відстати від інших компетентних людей – за умови, що ця “позавчорашня” класика є модною. Як дотепно зауважує Жан-Поль Дюмон, це відбувається тоді, коли вивчення історії філософії-з поваги до неї – підмінило собою розміркування про поставлені нею проблеми [5, с. 145].

За такого підходу у античній філософії, наприклад, ми бачимо Сократа, Платона, Аристотеля, можливо стоїків і Епікура, а на останок – величезну неоплатонічну споруду, що виросла над руїнами класичної старожитності. І стає малозрозумілим, випадковим, акцидентальним існування на тілі грецької думки таких “плям” як софістика і скептицизм.

Але якщо історія людської думки не є лінійною і піддається опису через більш складну модель? Якщо періоди розвитку змінюються інтервалом занепаду. Коли накопичення людської мудрості обертається в її кризу? Більш того, ці кризи і здавалось би, “глухі кути”, є не лише необхідним моментом розвитку. Але й служить своєрідним катарсисом, коли уламки минулої пишноти треба прибрати, щоб дати дорогу свіжій сміливій людській думці.

Аналіз актуальних досліджень. Фактичними “провалами” в традиції (як хибній, так і відносно істинній) видається філософія софістики і генетично зв’язаний з нею античний скепсис, хоча дослідженнями їх творчості в минулому певною мірою й переймалися В. Віндельбанд, С. Трубецької, М. Філіпов, Е. Целер, О. Чанишев та ін. Їхнім живильним середовищем є антиномічність, труднощі людського пізнання: живе життя складніше за будь-які схеми.

З огляду на це й на глобалізаційні виклики людському інтелектові аналіз цих нібито “маргінальних” течій античної думки у їх генетичному взаємозв’язку видається актуальним, що й стало **метою** даної праці.

Виклад основного матеріалу. Протягом V–IV ст. до н.е. відбувається духовна революція античності, наслідком якої є поява нового типу особистості: людини, що може приймати не підтримані традицією рішення. Відбувається перехід до наукового способу одержання знань. Формується філософія як особливий спосіб пізнання світу, розробляються соціальні практики, в яких обробляються технології мовного впливу на емоційні та етичні сфери людини (риторика, педагогіка, ораторське мистецтво). Ця школа як тип більше нам зрозуміла і вона є необхідною ланкою в загальній історії античної естетики. Про софістів можна сказати навіть більше. Вони дуже близькі до західно-європейських просвітників, тому що сама грецька софістика є без сумніву грецьке Просвітництво. Саме в античний період були поставлені питання мистецтва та естетики. Ще в античності визначилися два протилежні філософських підходи при тлумаченні проблем мистецтва, мови, знаків: з одного боку лінія матеріалізму (Геракліт, Анаксагор, Демокріт, Епікур, Аристотель та стоїки), а з іншої – лінія ідеалізму (Піфагор, софісти, Платон, скептики та інші) Саме друга, ідеалістична лінія була одним із найстаріших джерел семантичної філософії мистецтва. Вільне, грайливе поведіння софістів зі словесністю, їх поетичний стиль бентежить філософів, що намагаються систематизувати знання та виробити логічний метод. Провокуючі методи софістики для критичного мислення та у пов’язаних з цим областях практики. Вивчення їх аргументації може допомогти розвитку системних моделей аргументації. Експресивні методи софістики діють на психіку, і це використовується в практичній психології.

Також вчення софістів викликає стільки суперечок і через те, що дуже мало що після себе вони залишили, багато творів не збереглося, є тільки відгомін про те, що вони були. Мало того, що не всі роздуми та теорії збереглися. Про багато поглядів та розмірковувань нам доводяться лише здогадуватися. Так прикро, що ми вже ніколи не зможемо прочитати ті навіки загублені, знищені твори у повному обсязі. Там, мабуть, було написано багато талановитого, красивого та сміливого, але нам доводиться обмежуватися фрагментами, в яких майже не було естетичних суджень.

Глобалізація розширила зв’язок між наукою і мистецтвом, який раніше був між філософією і наукою, залучаючи до дискусій такі сфери, як релігія, містика, духовні та соціальні практики. Труднощі в перекладі можна пояснити різницею культурних традицій.

Незначні елементарні знання (читання, писання, рахування) разом з музикою і гімнастикою склали всю освіту юнацтва. Це вже не задовольняло підвищеним потребам політичного життя та розумовим запитам. У відповідь на цю потребу з’явилися люди, яких називали мудрецами або софістами. Слова “софіст”, “софістичне” та “софістика” мають свою історію, яку потрібно знати, щоб не загубитися у звичних асоціаціях. Слово “sophistos” або софіст, походить від *sophos* (мудрий), та від дієслова *sophisomai* (мудрствувати); це означає великого, хто досяг відомої досконалості у чомусь, тобто в якійсь

області. Цю назву застосували і до великих поетів, філософів, музикантам, і до відомих нам мудреців. Зазвичай блукаючи із міста в місто, вони пропонували свої знання, за які брали доволі високу плату. За це часто засуджувалися. Сократ, Платон та Арістотель критикували софістів, які перетворили науку в ремесло і відняли в неї безкорисливе мистецтво [6, с. 180].

Найбільш відомими філософами-софістами були Протагор, Горгій, Гіппій, Продік, Антифант, Ксеніад та філософи молодого покоління: Фразимах, Критій та Каллікл. Софісти ставили перед собою проблеми суспільства, держави та моралі, а також проблему природи та пізнання. Перша проблема пов'язана із загальною антитезою природи та мистецтва. Природні закони незмінні, а штучні змінні. Відповіді на питання позиції природи та мистецтва шукали Продік, Гіппій та Фразимах.

Продік із Кеоса багато чого зробив як натурфілософ, про цей бік його наукової діяльності свідчать дві його книги: “Про природу”, “Про природу людини”. Також Продік досліджував синоніміку (зіставлення слів однакового значення та розпізнавання їх відтінків) і першими почав вивчати форму мови [9, с. 678]. Його світосприйняття було песимістичним. Він чітко розумів гіркоту людського існування. У своєму вченні про мораль він ввів поняття, яке грало велику роль у кініків, поняття байдужості речей самих по собі; вони набувають цінності тільки при правильному розумному використанні [8, с. 350–352].

Гіппій з Еліди займався астрономією, геометрією, арифметикою, фонетикою, ритмікою, живописом, хронологією, метрологією, синемонікою, поезією тощо. Звичайно, цінність цих знань була неоднаковою. Але не приділяти уваги цьому софісту неможливо. Гіппій йікавився історією та традиціями інших народів, що дало поштовх для вивчення протиставлення природи та мистецтва. Його життєвою метою, як і у кініків, що перебували під його впливом, було “самовдоволення”.

Друга проблема має гносеологічне спрямування. Їх дослідженням займалися Протагор і Горгій. Протагор сформулював сутність софістичного напрямку: “оскільки всі речі перебувають у постійній зміні й оскільки цієї миті річ уже не є тією, якою вона була в найближчому минулому і якою буде в найближчому майбутньому, і оскільки водночас безперервно змінюється й стан суб'єкта пізнання, то всі наші думки про речі істинні тільки згідно з суб'єктивним уявленням і мають значення тільки для того, хто їх такими визнає” [4, с. 455–460].

Отже, ми не маємо достатньої підстави вважати одні думки істинними, інші – хибними. Оскільки істинним є все, що видається таким даному суб'єктові й у даний час, то всі думки однаково істинні; з однаковим правом про одну й ту ж саму річ можна говорити “pro” й “contra”, неможливі ні помилки, ні заперечення. Таким чином, різниця наших думок залежить від різних станів суб'єкта мислення, і ми не маємо критерію протиставлення

однієї думки іншій. Істина в пізнанні відносна, оскільки залежна від умов, місця, часу та від людини [3, с. 245–247].

Далі Протагор доводить свою тезу: “Істина – поняття суб’єктивне, і що одному може видатись істинним, те іншому здатися хибним. Як той, у кого здорове тіло, не відчуває того, що відчуває той, у кого тіло хворе...”.

Отже, наука, заснована на твердих об’єктивних принципах, зникає в хаосі індивідуальних думок. Тому про істину говоримо лише відносно; можна сказати – скільки людей, стільки й істин [7, с. 320].

Релятивізм Горгія суттєво відрізняється від вчення Протагора. Шанувач традицій елеатів, він заснував свій релятивізм, що переходить в агностицизм, не на слабкості чуттєвого пізнання, а на перешкодах, в які потрапляє розум, коли наважується осягнути суперечливий світ. Якщо Протагор учив, що все істинне, то Горгій – що все хибне. На відміну від елеатів, що ототожнювали мислення, буття та мову, він відірвав мову від мислення та мислення від буття. Суть його вчення зводиться до трьох тез: 1) Ніщо не існує; 2) Якщо воно навіть існує, то непізнаване; 3) Якщо воно пізнаване, його неможливо пояснити чи осягнути іншим (11, с. 367–369).

Перша теза заснована на тому, що не можна довести ні того, що буття не існує, і що буття існує і небуття не існує. Відтак буття вічне і немає його становлення чи зникання. І у суцього немає початку, тобто воно безмежне. Якщо буття безмежне, то за Горгієм, його ніде немає, а якщо ніде немає, то взагалі не існує.

Друга теза нагадує слова Парменіда “Мислення і буття є одним і тим же”, “Непізнаним і неосмисленим є небуття”. Горгій наполягає на розбіжності існуючого з мисленням. Можна уявити, що людина літає. Але ця думка про неіснуюче, про небуття. Якщо можлива думка про небуття, то не може мислитися існуюче, буття. А якщо істинне не мислиться, то воно неосяжне.

Третя теза виходить із того, що він формулює і доводить цінну думку. Ми хочемо пізнати існуюче думкою або виразити словами. Але існуюче не співпадає з думкою і тим більш зі словом, тому якби існувало знання про існуюче, воно було б незрозуміле для інших.

Таким чином Горгій вчить покладатися на своє чуттєве пізнання. Його теорії знайдуть своє продовження у Епікура. Цікавою є відмінність епікурейців від софістів в їх ученні про державу. Вона полягає в тому, що в софістів держава починається із договору найслабших проти сильних (силою є право), а в епікурійців не лише найслабші, а людина загалом має потребу встановити норми суспільних відносин. Софісти кажуть про силу, епікурійці – про потребу, для задоволення якої необхідно укласти договір, щоб сильний не ображав слабого.

Софісти грають величезну роль в світовій філософії взагалі. Їх вплив на риторику, діалектику, логіку, скепсис, граматику, літературу, а методично і на скепсис і агностицизм, неосяжний. Їх ідеї дивують своєю оригінальністю, а деякі й досі незрозумілі філософам-сучасникам.

Школа скепсису була заснована трохи раніше стоїчної та епікурейської. Вона була дуже близька до цих шкіл, особливо до останньої, за своїм практичними задачами та метою. Видатний український філософ XIX ст. Памфіл Данилович Юркевич взагалі вважав скептицизм третьою формою грецької софістики.

Засновником школи був Піррон із Еліди. Щоб щасливо жити, потрібно зрозуміти: які властивості речей; як нам ставитися до них; яку користь нам може принести це ставлення до речей [2, с. 233–242].

Піррон відповідає на ці запитання так:

- 1) властивості речей нам невідомі, тому що ми бачимо їх такими якими вони нам здаються;
- 2) єдиним правильним відношенням до непізнаних речей є остаточна відмова від суджень взагалі;
- 3) якщо ми утримуємося від суджень про речі, то результатом цієї дії буде *атараксія*, спокій душі.

Продовження софістичних традицій більш помітне у Карнеада з Кірени, що заснував Нову Академію. Карнеад вивчав питання про можливість знання в більш загальній формі та критикував теорії попередніх філософів. Знання, за його теорією, принципово неможливе, оскільки будь-яке істинне уявлення обманює нас [10, с. 530].

Використовуючи софістичну антиномію “природи” та “мистецтва”, Карнеад критикує моральні поняття. Відомі дві його лекції, прочитані у Римі: одна в захист справедливості, а друга – проти справедливості. У промовах Карнеада, усе обертається докола користі й справедливості. У людському суспільстві дано два роди ідей: одні зводяться до ідей справедливості, інші до ідей інтересу. Отже, справедливість суперечить інтересові. Однак у чому непорозуміння? За Карнеадом, все показує на факт збагачування народу, на факт політичний.

Він дивився на державу як на таку, що заснована на абсолютних засадах права. Держава, як всі тіла Всесвіту, формується фізіологічно. В неї різні складові: моральні, релігійні та фізичні. Основа її єдності складається з безлічі різних начал. Справедливість є лише однією з них. Це величне ставлення до справедливості, ми бачимо у Епікура. Держава у нього є необхідним злом. Необхідним, бо протистоїть особистості, але захищає її від правопорушень та злочинів, жертвою яких вона може стати. Метою законів є охорона суспільства від правопорушень, від яких тільки розумні утримуються добровільно, розуміючи їх шкідливість, тоді як маса утримується від них тільки через покарання. Тому потрібно додержуватися законів, оскільки при їх порушенні ніколи не можна почувати себе вільним від страху перед покаранням. Девіз мудреця – живи непомітно [9, с. 342].

Історичне значення скептицизму Карнеада дуже важливе. Він проливає світло на всю давню філософію й є ніби перехідною, розмежувальною лінією, що відокремлює її від християнства. На скептицизм Карнеада прихильно

дивилися і християнські богослови. Вони тож визнавали скептицизм рушієм людства в його розвитку [1, с. 103].

Зрозуміло, що софіст має утратити будь-яку віру в істину та можливість достовірного пізнання. Теорії софістів усе більш і більш відокремлюватися від попередніх метафізичних та фізичних теорій, у той же час, розповідаючи своїм слухачам про невиправні протиріччя цих теорій. Також софісти були достатньо вправними промовцями, щоб довести суперечливі положення про один и той самий предмет. Тому запитання софістів, їхнє теоретичне пізнання повинні були з психологічною незворотною привести до скепсису.

Цей скепсис складає теоретичні положення усієї софістики. Не зважаючи на те, що негативні теорії пізнання наступних поколінь мудреців були не завжди коректними, не можна не визнати усього їхнього наочного значення в тому вигляді, у якому ми їх знаходимо, у Протагора та Горгія.

Протагор будує своє скептичне бачення людського пізнання на головному положенні Геракліта “про вічний потік речей”, наголошуючи ще більше на співвідношенні речей, внаслідок чого кожна річ не стільки володіє буттям, скільки в кожен даний момент лише з’являється – внаслідок відношення до неї інших речей.

Із цього випливає, що взагалі ні про яку річ не можна говорити, що вона таке сама по собі, але тільки в крайньому випадку можна сказати, чим вона стає у своїх позиційних відношеннях до інших речей. Але релятивізм Протагора отримує ще більше значення, тим що під своє вчення про всезагальний рух він підводить і споглядальне сприйняття.

Також велику роль відігравав сенсуалізм Протагора. За його теорією, кожне окреме сприйняття показує тільки те, якими предмет постає у даний момент сприйняття. Скептичні теорії Протагора проводились у серйозному науковому дусі, і утворивши фундамент скепсису.

Згадаємо Горгія, який вважав сумнівним будь-яке судження, де предмет і суб’єкт не абсолютно рівнозначні між собою, і Протагора, який засумнівався навіть у математичних розрахунках. Скептицизм Горгія був породжений труднощами пізнання. Як із небуття уявлень вийти до самих об’єктів, до буття? Те, що міститься у свідомості, не є ще реальний світ? Важко передати в слові думку, якщо вона відмінна від нього.

Софісти започаткували не тільки скепсис, а й агностицизм. Відомо, що агностицизм (з грец. – не пізнаний) – напрямок філософії, що заперечує можливість об’єктивного пізнання навколишньої дійсності суб’єктом через власний досвід. Термін був введений у застосування професором Томасом Хакслі на зібранні Метафізичного Товариства в 1876 р. Він вважав, що агностик – людина, що відмовилась від пов’язанної з Богом віри і впевнена в тому, що первинний початок речей невідомий, бо не може бути пізнаним. Іншими словами, агностик – це людина, що вважає, що довести існування або неіснування Бога неможливо. Також Хакслі зазначив, що цей напрям можна помітити вже в античній філософії, зокрема у софістів, особливо у Протагора та в античному скепсисі [8, с. 389].

Підведемо підсумки софістичного скептицизму. Різні його прояви властиві усій античній філософії, ще Ксенофан із Колофона, сучасник Піфагора, писав: “істини точно ніхто не пізнав і не дізнається від людей про богів та про усе, про що я тільки і міркую: якщо хтось і досягне цього знання, то не зрозуміє, бо у всьому догадки бувають” [10, с. 349]. Скепсис софістів походить із їх раціоналізму, грав будівну роль наукового методу. Заперечуючи існування загально прийнятих істин, софісти сильніше своїх попередників, філософів-натуралістів, підкреслювали значення метода відбору та групування матеріалів, що тоді було великим науковим прогресом. Тільки володіння філософським методом, вчили софісти, дозволяє об’єднати усе різноманіття соціальних явищ. Знання допомагає в організації природних здатностей людини, які можна використати для пристосування до важких умов навколишнього життя. Людина з освітою – це людина, що вміє встановлювати правильне відношення до соціальної сфери, що його оточує. Такі основні положення софістики, що віддзеркалилися у висновках софістів. Не можна сказати, що наступні вчені, включаючи Платона і Аристотеля, додали до цього вчення про метод щось принципово нове.

Головне в скепсисі софістів – це небажання приймати що-небудь на віру, принципове протистояння легковір’ю, а тому і усякому упередженню. Ця позиція була принципово нова. Погодимося, що якщо мати на увазі конструктивний скепсис, то софістика являє собою вершину наукової доброчесності. І сьогодні різні ірраціональні вірування розповсюджені винятково широко. Однак важливо, що поряд з усім цим розповсюджується раціональний скепсис, який став невід’ємною частиною сучасного світосприйняття.

Інакше оцінює софістів Б. Рассел. Він бачив перевагу софістів в їх інтелектуальній чесності. На його думку, “пошук істини, коли він відбувається відверто та щиро, повинен ігнорувати моральні роздуми”. Не можна знати наперед, де знаходиться істина щодо того, що в суспільстві вважається повчальним. Софісти були готові слідувати за доказами, куди б вони їх не завели. Часто саме це приводило їх до скептицизму.

Софісти підготували скепсис. Їх суб’єктивізм звичайно повинен був привести до твердження відносно знання і неможливості об’єктивної істини. У етичній та релігійній вчення Протагора містило у собі елементи скепсису. Молодше покоління софістів – наприклад Горгій із Леонтин та Гіппій із Еліди – служать втіленням найчистішого заперечення, хоча їх заперечення мало догматичний характер, їм бракувало лише серйозності переконання для того, щоб бути скептиками. І допіру Піррон надав скепсису практичного характеру [1, с. 365–374, 432–445].

Найбільш правильною є можливість більш обмеженого знання та його ролі в житті. Хоча очевидно, що повністю позбавитися від знання неможливо. Людина поки живе, відчуває потребу в знаннях про природу та суспільство. Релятивізм софістів служить джерелом античного скепсису. Скептики вважали, що речі не можуть бути досягнуті не почуттям, ні розумом, а тому ми можемо вибрати якесь знання на власний розсуд. Оманливі не тільки

відчуття, а й розум. Якщо логічне пізнання будується на доказах, має бути істина, на яку вона спирається, але ця істина повинна бути обґрунтована іншою істиною. Тому ніяке судження не можна визнати істинним. Тож ні софісти, ні скептики не заперечували пізнання повністю, а лише відкидали можливість істинного, достовірного пізнання та його загальну значимість. Вони ігнорували його відносну стійкість.

У філософії та науці релятивізм та скепсис віграли позитивну роль, підставивши цим під сумнів усе, що приймалося на віру без раціонального обміркування, та висунули важливі філософські проблеми. Різниця між софістами та істинними скептиками полягала в тому, що хоча і ті, і інші були впевнені у безрезультатності знання, однак якщо скептики вдовольнилися, цим переконанням, то софісти були впевнені у безплідності будь-яких спроб оволодіти таємницями Всесвіту. Звернувши увагу на своє відношення до інших людей, вони посвятили себе вивченню політики та риторики. Якщо немає можливості знайти істину, вважали софісти, то залишається діяти на людей силою переконання.

Висновки. Отже, якщо вся досократівська філософія є грецьким відродженням з переходом в антитезу раціоналізму та емпіризму, то софісти – це як раз типові просвітники, тобто скептики, індивідуалісти та раціоналісти. Що стосується скептиків, то все більше людей приєднуються до цієї школи. Антиморальність суспільства, злочинність, ріст епідемій, війни, економічна криза, неповага до духовних цінностей та інше примушує багатьох стати на бік скепсису. Якщо поміркувати, то можна побачити вплив софістики не тільки на сучасну філософію, а й на сучасну політику. Завдяки талановитим риторам, що пишуть промови політикам, чуються красномовні обіцянки про щасливе майбутнє, особливо під час виборів. Втім депутати самі не вірять в те, що говорять. І народ вже не сподівається на зміни... Люди думають, що цим зможуть відгородитися від некомфортної дійсності. Зрештою скепсис – це вже початок якоїсь віри...

Література

1. Асмус, В. Ф. Античная философия [Текст] / В. Ф. Асмус. – 2-е изд. – М., 1976. – 530 с.
2. Виндельбанд, В. Г. История Древней философии [Текст] / В. Г. Виндельбанд. – К. : Тандем, 1995. – 345 с.
3. Горбачёв, В. Г. История философии [Текст] / В. Г. Горбачёв. – Брянск : 1998. – 550 с.
4. Гомперц, Т. М. Греческие мыслители [Текст] / Т. М. Гомперц. – Мн. : Харвест, 1999. – 764 с.
5. Дюмон, Ж.-П. Античная философия [Текст] / Ж.-П. Дюмон. – М. : Астрель: АСТ, 2006. – 156 с.
6. Льюис Д. Г. Античная философия: от Фалеса до Сократа [Текст] / Д. Г. Льюис. – Мн. : 1997. – 455 с.
7. Спиркин, А. Г. Философия [Текст] / А. Г. Спиркин. – М. : 1998. – 457 с.
8. Трубецкой, С. Н. Метафизика в Древней Греции [Текст] / С. Н. Трубецкой. – М. : Мысль, 2003. – 589 с.
9. Филипов, М. М. История философии: начало [Текст] / М. М. Филипов. – М., 1971. – 340 с.
10. Фролова, И. Т. Философський словник [Текст]. – М. : 2001. – 1300 с.

11. Чанышев, А. Н. Курс лекций по древней философии [Текст] / А. Н. Чанышев. – М. : Вища шк., 1981. – 374 с.
12. Юркевич, П. Д. Історія філософії права: філософський щоденник [Текст] / П. Д. Юркевич. – К. : Український світ, 2000. – 467 с.

Summary

Kobyakov, Alexander, Trokhymenko, Alexander. Relativism and nihilism, of sophists as the predecessor of the ancient skepticism.

The article examines the question that still remains controversial. This theory of the Sophists, or as they are called teachers of wisdom. They set up the teaching profession and started a lot of science that still exist. Emphasis is placed on their impact on epikuryzm, agnosticism, skepticism, and even current philosophy.

Keywords: *sophism, relativism, nihilism, evdemonizm, skepticism, truth.*

Отримано 25.11.2011